

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

NURAY YADİGAR QIZI ƏLİYEVƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİ

10.02.01. – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan -2010

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR:

*AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru,
professor Əbülfəz Aman oğlu Quliyev*

RƏSMİ OPPONENTLƏR:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Manaf oğlu Xudiyev

Filologiya elmləri doktoru
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

APARICI TƏŞKİLAT: Azərbaycan Dillər Universitetinin
"Azərbaycan dilçiliyi" kafedrası

Müdafiə 13 mart 2010-cu il tarixdə, saat 13⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən N. 02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 4 fevral 2010-cu ildə göndərilmişdir.

N. 02.121 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:

dos. **İ. Z. Cəfərov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyində dialekt və şivələrin hərtərəfli araşdırılmasına həmişə geniş yer verilmişdir. Hələ sovetlər dövründə Azərbaycan dilinin dialektologiyası xüsusi inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövrdə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri də həm ekspedisiya yolu ilə, həm də fərdi yolla öyrənilmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycanda EA-nın təşkili və burada müstəqil dil institutunun açılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiqi işi də canlanmağa başlayır. Belə ki, Dil İnstitutunun, sonralar isə Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Culfa, Ordubad (1950), Nəraşen (Şərur) (1951), Şahbuz (1953), Naxçıvan (1954) rayonlarına təşkil etdiyi dialektoloji ekspedisiyalar¹ geniş tədqiqat aparmışlar.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə edəndən sonra xalqımızın milli-mədəni və tükenməz xəzinəsi olan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi üçün geniş üfüqlər açıldı. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin yenidən, hərtərəfli, dərinlən tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir.

Şahbuz şivələri Naxçıvan dialektinə daxil olub, Şahbuz rayonunu əhatə edir. Rayon bir şəhərdən, bir qəsəbədən və 23 kənddən ibarətdir. Ərazisi dağlıq və dağətəyi sahələrdir. Əhalinin məşğuliyyəti əkinçilik, heyvandarlıq, arıçılıq, bağçılıq və qismən toxuculuqdur. Şahbuz şivələri cənub qrupu dialekt və şivələri, o cümlədən Naxçıvan dialekti ilə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri arasında müəyyən mənada keçid təşkil edir və bir çox xüsusiyyətləri ilə İraq-türkman ləhcəsinə daha yaxındır. Bununla yanaşı özünəməxsus, həm ədəbi dilimizdən, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqlənən xüsusiyyətləri var. Elə buna görə də Şahbuz şivələri sovetlər dövründə də dialektoloqların diqqətindən kənarda qalmamış, bu sahədə bir sıra məqalələr yazılmışdır. M. Şirəliyevin "Şahbuz şivələrinin fonetikasi", R. Ə. Rüstəmovun "Şahbuz şivələrinin sintaksisi", Ə. M. Quliyevin "Şahbuz şivələrində toxuculuq terminləri", "Şahbuz şivələrində arıçılıq terminləri", "Şahbuz rayonu şivələrinin əkinçilik terminləri" məqalələri nəşr olunmuş, Ə. M. Quliyev "Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin

¹ Bax: Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. II nəşri, Bakı: Maarif, 1967, s. 14

leksikası" (1984)¹ mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Bununla belə, Şahbuz şivələrinin tədqiqinə böyük ehtiyac var. Ona görə ki, dialekt və şivələrin hərtərəfli tədqiqi türkologiya elminə, dil tarixinə yeni dil faktları verir, dialekt və şivəni yaşadan xalqın milli tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi daha da aydınlaşır.

Şahbuz şivələrinin indiyə qədərki tədqiqi tam deyil. Hər hansı bir dialekt və şivənin hərtərəfli monoqrafik tədqiqi onun fonetikasının, leksikasının, morfolojiya və sintaksisinin birlikdə, digər dialekt və şivə materialları, qohum dillər və onların dialektlərinin materialları ilə müqayisədə araşdırılmasını tələb edir.

Bütün bunları nəzərə alsaq, Şahbuz şivələrinin öyrənilməsi aktual məsələlərdən biridir. Məhz bu mövzunun dissertasiya üçün seçilməsinin aktuallığı da günün tələblərindən irəli gəlmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Şahbuz şivələri müasir ədəbi dilimizdən və Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Odur ki, dissertasiyada əsas məqsəd bu fərqli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən dialektal material toplamaq, toplanan materialları sistemləşdirmək, fonetik, morfoloji və sintaktik cəhətdən Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrinin materialları ilə, yeri gəldikcə qohum dillər və onların dil vahidləri ilə etnolinqvistik təhlil apararaq, Şahbuz şivələrinin tutduğu yeri müəyyənləşdirmək, bu fərqlərin yayılma arealını diaxron və sinxron tədqiq etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr diqqət mərkəzinə çəkilmişdir:

-Fonetika üzrə sait səslərin variantlarının mövcudluğu, bu variantların yaranma səbəblərinin, saitlərin əvəzlənməsi nəticəsində qalınlaşma, incələşmə, qapalılaşma, açıqlaşma, dodaqlanma hadisələrinin; ədəbi dildə olmayan samit səslərin Şahbuz şivələrində varlığı, samitlərin əvəzlənməsi, u-laşma, x'-laşma hadisələrinin izlənilməsi;

-Morfoloji cəhətdən sistemləşdirmə aparılması, ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərin qrammatik-leksik mənalarının ədəbi dillə, Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivə materialları ilə müqayisə edilməsi, yeri gəldikcə yazılı abidələrin dili ilə müqayisədə Şahbuz şivələrinə xas olan səciyyəvi morfoloji fərqlərin müəyyənleş-

¹ Bax: Şirəliyev M. Şahbuz şivələrinin fonetikasi / Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. VIII cild. Bakı: 1957, s.5-26; Quliyev Ə. Şahbuz şivələrində işlənən toxuculuq terminləri / Elmi əsərlər. Azərbaycan SSR Ali və Orta ixtisas təhsili nazirliyi (Dil və ədəb. ser.) № 2. Bakı: 1979, s.47-54 və s.

dirilməsi, hər bir nitq hissəsinə aid qrammatik kateqoriyaların əlamətlərinin şivə fərqləri, onların quruluşca növü, düzəltmə nitq hissəsi əmələ gətirən leksik şəkilçilərin söz yaradıcılığında fəallığı, tarixiliyi, işlənmə arealı, sözdə əmələ gətirdiyi leksik və semantik mənanın aşkar edilməsi, Şahbuz şivələrini səciyyələndirən əsas və köməkçi nitq hissələrinə aid olan vahidlərin lingvistik cəhətdən tədqiqata cəlb olunması;

-Şahbuz şivələrinin sintaksisində ədəbi dildən fərqlənən cəhətlərin üzə çıxarılması.

Qeyd edək ki, Şahbuz şivələrinin leksikasına dair Ə. M. Quliyev tərəfindən "Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası" adlı dissertasiya işi yazıldığından və işin həcmi nəzərə alaraq, burada Şahbuz şivələrinin leksikası ayrılıqda tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işində bundan əvvəlki dialektoloji tədqiqatlar nümunə götürülmüş, mövcud araşdırmalarda sınaqdan keçirilmiş metodlar əsas hesab olunmuşdur. İşdə daha çox dilçiliyin ənənəvi metodlarından -təsviri, təsviri-tutuşdurma, müqayisəli qarşılaşdırma, sistemləşdirmə, tarixi-müqayisəli metod və üsullardan istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, bir sıra dil hadisələri müasir ədəbi dilin materialları ilə izah edilə bilməz. Belə halları dialekt materialları ilə araşdırmaq lazım gəlir. Bu baxımdan Şahbuz şivələrinin materiallarının kameral təhlili üçün mənbə Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrinin materialları, qohum dillər və onların dialektlərinin materialları, Azərbaycan dilinin qədim yazılı mənbələri, klassiklərimizin əsərləri, "Kitabi-Dədə Qorqud dastanları", qədim lüğətlər olmuş, dil faktları bunlarla müqayisə edildikdən sonra nəticə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyektini Şahbuz şivələrinin ədəbi dillə müqayisədə fonoloji, morfoloji və sintaktik cəhətdən fərqlənən dialektoloji materialları təşkil edir. Tədqiqatçı Şahbuzun aşağıdakı yaşayış məntəqələrindən material toplamışdır: Ağbulaq, Aşağı Qışlaq, Ayrinc, Badamlı, Biçənək, Daylaqlı, Gömür, Güney Qışlaq, Kiçikoba, Keçili, Kolanı, Külüs, Kükü, Qarababa, Qızıl Qışlaq, Mahmudoba, Mərəlik, Nursu, Sələsüz, Şada, Şahbuzkənd, Türkeş və Yuxarı Qışlaq kəndlərindən, Badamlı qəsəbəsindən və Şahbuz şəhərindən.

Bu materiallar 2005-2009-cu illər arasında toplanmış, tədqiqatçı özü fərdi olaraq Şahbuz kəndlərini həftələrlə dolaşmış, kənd sakinləri ilə ünsiyyətə girmiş, onları döndə-döndə dinləmiş, topladığı materialların dəqiqliyini təkrar-təkrar yoxlamışdır. Tədqiqatçı material toplarkən dialoqdan, müsahibədən, müşahidədən, anket üsulundan, sorğudan, texniki vasitələrdən istifadə etmişdir. Bunlarla yanaşı, müəllif özündən

əvvəlki tədqiqatçıların topladıqları materiallara müraciət etmiş və onları bir daha dəqiqləşdirmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Şahbuz şivələrinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə müqayisədə müasir ədəbi dilimizlə uyğun gələn cəhətləri çoxdur. Şahbuz şivələrinin ədəbi dildən fərqlənən xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri və İraq-türkman ləhcələri ilə daha yaxındır, bəzi xüsusiyyətlər isə tamamilə uyğun gəlir.

Şahbuz şivələrinin fonetikasi üzrə tədqiqat göstərdi ki, tarixi fonetika üçün gərəkli olan bəzi fonetik faktlar var. Bunlara nümunə olaraq u-laşma, x'-laşma, sağır nun-ŋ-la bağlı dil faktlarını göstərə bilərik.

Şahbuz şivələrinin morfolojiyası ilk dəfədir ki, tədqiqata cəlb olunur. Şivənin materialları linqvistik təhlillə araşdırılaraq müəyyən edildi ki, şivəyə məxsus olan leksik vahidlər leksik-qrammatik və qrammatik-semantik mənalarına görə bütün nitq hissələrini əhatə edir. Şivənin lüğət tərkibində Şahbuz şivələri üçün səciyyəvi olan sadə isimlər, sifətlər, zərflər, fellər, köməkçi nitq hissələri var. Burada ədəbi dilimiz üçün arxaik, qeyri-məhsuldar leksik şəkilçilər söz yaradıcılığında iştirak edir.

Şahbuz şivələrində bir çox mürəkkəb quruluşlu leksik şəkilçilər var. Burada bəzi qrammatik kateqoriyalar ədəbi dildən fərqlidir. Felin zaman şəkilçilərində, forma şəkilçilərində ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur.

Şahbuz şivələrinin materiallarının təhlilindən aydın oldu ki, şivədə olan sintaktik fərqlər fonetikaya, morfolojiyaya, leksikaya nisbətən azdır. Bununla belə, bəzi sintaktik fərqlər var. Məs.: fellərlə idarə zamanı ismin halları bir-birini əvəz edir, adlıq hal yönlük və təsirlik hal yerində, yönlük hal təsirlik hal yerində işlənir.

Şahbuz şivələrində monoloji nitqdə cümlənin mübtədası işlənmir. Xəbər cümlənin mübtəda yükünü də daşıyır. Şivədə vasitəsiz nitq vasitəli nitqə nisbətən geniş işlənir. Cümlə üzvləri cümlədə yerini dəyişir. Burada cümlənin xəbəri xəbər şəkilçisi olmadan işləyə bilər.

Şahbuz şivələrində mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqə ədəbi dilə nisbətən zəifdir. Budaq cümlələrin əksər növləri burada işlənir.

Şahbuz şivələrində təktərəfli birləşmələrdən geniş istifadə olunur. Şivənin tədqiqı göstərdi ki, əvvəlki tədqiqatlar zamanı qeydə alınmış dialekt fərqləri aradan qalxmışdır.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələr həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumən türkologiya üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dissertasiya Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, tarixi fonetikasi, tarixi leksikologiyası, tarixi qrammatikası, eləcə də türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, leksikologiyası, sintaksisi kimi əsərlərin yazılmasına lazımi dil faktı verəcəkdir. Toplanan materiallar müasir dünyamız üçün gərəkli olan ortaq türk dilinin formalaşmasında da yardımçı ola biləcəkdir. Eyni zamanda, işin materiallarından Azərbaycan dilinin həm dialektoloji və izahlı lüğətlərinin, həm dialektoloji atlasının tərtibi zamanı, eləcə də türk dillərinə aid dilçilik atlasının tərtibi zamanı istifadə oluna bilər. Dissertasiya ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələri üçün xüsusi kursların və dərslər vəsaitlərinin hazırlanması baxımından da faydalıdır. İşin zəngin materiallarından Azərbaycan dilinə aid müxtəlif sahə terminlərini əhatə edən terminoloji lüğətlərin yaradılması zamanı da geniş şəkildə istifadə ediləcəkdir.

İşin aprobasiyası və çap məsələsi. Tədqiqatın mövzusu 2005-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında və Respublika Əlaqələndirmə Şurasında təsdiqlənmişdir. Dissertasiya 2005-2009-cu illərdə yazılmışdır. İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrasında yerinə yetirilmişdir. İşin məzmunu müəllifin on bir məqaləsində əhatə və şərh edilmişdir. Dissertasiyadakı əsas müddəalar müxtəlif elmi konfranslarda mütəxəssislərin diqqətinə çatdırılmış, fikir mübadiləsi aparılmışdır.

İşin quruluşu. Dissertasiya mündəricat, material toplanmış kənd adlarının ixtisarı, giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və Şahbuz şivələrindən toplanmış dialektoloji mətnlərdən ibarətdir.

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, tədqiqatın metod və mənbələri, obyekt, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

I fəsil "**Şahbuz şivələrinin fonetikasi**" adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. I yarımfəsildə Şahbuz şivələrində ədəbi dildən fərqlənən sait səslərin mövcudluğu, onların variantları, uzun və qısa saitlər, burun saitləri haqqında məlumat verilmişdir. Bu yarımfəsildə

saitlərin əvəzlənməsi də geniş şəkildə işlənmişdir. Şahbuz şivələrində də digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, sait səslər bir-birini əvəz edə bilir.

a>ə: *qəriş, əyağ, xəlçə, vərəğ.*

a>e. a saitinin e saiti ilə əvəz olunmasına sözün birinci hecasında y samitindən əvvəl təsadüf olunur. y səsinin təsiri altında arxasıra saiti önsıra saitinə keçir. Şahbuz şivələrində a>e hadisəsinə Kolanı, Sələsüz, Güney Qışlaq kənd şivələrində *yeylax* <yaylaq> sözündə, Biçənək, Yuxarı Qışlaq, Ağbulaq, Gömür, Nursu, Türkeş və Keçili kəndlərində *ceydax* sözündə, əksər kəndlərdə isə *qəleyçi* sözündə rast gəlmək olar.

ı>i. ı saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələri üçün o qədər də xarakterik deyildir. Yalnız sözün son açıq hecasında ə önsıra saitinin assimilyasiyası nəticəsində meydana gəlir: *qəyin, qəri, qəçi, şəftəli.*

u>ü. u saitinin ü saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Şahbuz şivələri üçün geniş yayılmış fonetik hadisə deyildir. Buna baxmayaraq burada u>ü hadisəsinə bir neçə sözdə rast gəlmək olar: *hükümət, Kübrə* <Kubra>, *üc* <uc>, *Şükvə, Fürzə.*

ə>a. Açıq ə saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində sözün müxtəlif yerlərində və fars, ərəb dillərindən keçən sözlərdə özünü göstərir: *Gohar, günüva* <gününə>, *məsləhat, bəndam, amanat, qiymət, nuxta* <nöqtə>, *sərhət, quvatdı, yeka* <yekə>, *bibar, lala.*

i>ı. Bu hadisə Şahbuz şivələri üçün o qədər də xarakterik deyildir. Bu əvəzlənmə bir neçə sözdə tam ı deyil, yarımçıq ı kimi səslənir. Şahbuzun Keçili və Külüs kəndlərində i saitinin ı saiti ilə əvəzlənməsi digər kəndlərdən daha aydın hiss olunur. Azərbaycan dilinin ilkin formalaşmasında özünü göstərən bu fonetik hadisə Şahbuz şivələrində dildən çıxmaqdadır. Lakin Şahbuz şivələrində də bir sıra qədim türk sözlərində və alınma sözlərdə i>ı əvəzlənməsi özünü göstərir: *ışix, ılix, yanı, tacır, ılığım, sıçan, sınıf, mıdaxıl, tasdix.*

ö>o. Şahbuz şivələrində ö saitinin o saiti ilə əvəzlənməsi məhduddur. Burada təsadüf edilən bir neçə sözdəki əvəzlənmə, əsasən, sözün birinci hecasında özünü göstərir: *toba* <tövbə>, *go:lu* <könlü>, *noxda* <nöqtə>, *gora* <görə>. Qeyd etmək ki, könül sözündəki ö>o əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində bu sözə qrammatik şəkilçi artırıldıqda daha aydın hiss olunur.: *go:lum, go:lumda.* Burada k samiti də g samitinə keçir.

ü>u. ü saitinin u saiti ilə əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisə deyildir. Burada ü>u hadisəsinə, əsasən, sözün ilk hecasında rast

gəlmək olur: *umud* <ümid>, *usul*, *suvar* <süvar>, *qusur* <qüsür>, *guman*, *quvatdı*, *hulqum*, *hucum*.

o>a. o saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət sayılır. Bu fonetik hadisəyə Şahbuz şivələrində çox vaxt v, bəzi hallarda isə h və sonor samitlərdən əvvəl təsadüf edilir: *qavın* <qovun> (fel), *qalxoz*, *Tavız*, *qavışdı*, *havız*, *avmax*, *yavşan*, *çavqın*, *savışdı*, *tavlamax*.

ö>>ə. ö saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi cənub qrupu dialekt və şivələrinə məxsus olan fonetik hadisələrdəndir. Şahbuz şivələrində də ö>>ə hadisəsinə tez-tez rast gəlmək mümkündür: *kəfşən*//*kəvşən*, *məviz*, *bənəvşə*, *dəvri-qədim*, *həfgələməx'*, *gəvşəx'*, *gəvşəməx'*.

u>ı. Şahbuz şivələrində bu hadisə geniş yayılmışdır. Bu şivələrdə u>ı əvəzlənməsi çox zaman sözün birinci hecasında sonor və y, c, z, s samitlərindən əvvəl özünü göstərir: *bıra*, *vır*, *biğ*, *biynız*, *vırsın*, *sıvıyıb* <suvayıb>, *bılaşıx*, *bızav*, *bıxav*, *qahım*, *qavın*, *qoymırsan*, *armıd*, *Mahmut*, *savırıx*.

ü>i. Şahbuz şivələrində ü>i hadisəsinə az da olsa təsadüf olunur. Bu hadisə çox zaman sözün müxtəlif yerlərində süzgün sonor samitlərindən (l, r) əvvəl özünü göstərir: *məhsil*, *sözi* <sözü>, *firsət*, *Mizəffər*, *təcribə*, *bir midət*.

u>i. u saitinin incə, dodaqlanmayan i saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Şahbuz şivələri üçün xarakterik fonetik hadisə deyildir. Aparılan müşahidələr zamanı u>i əvəzlənməsinə bir neçə sözdə təsadüf etdik. Məs.: *bızov* <buzov>, *Temir* <Teymur>, *məlimat* <məlumat>.

a>o. a saitinin o saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində az təsadüf edilən fonetik hadisələrdən biridir. Bu hadisəyə Kolanı, Aşağı Qışlaq, Kükü və Güney Qışlaq kəndlərində *noxox* <naxox> sözündə, Sələsüz, Daylaxlı və Türkeş kəndlərində *çərşov* sözündə, Biçənək və Yuxarı Qışlaq kəndlərində *təfout* sözlərində rast gəlirik. *Boyat* <köhnə>, *boyatı* <bayatı> sözlərində də a>o əvəzlənməsi hadisəsi özünü göstərir və bu sözlər bütün kəndlərdə işlənir.

a>u. Bu hadisə Şahbuz şivələri üçün o qədər də xarakterik fonetik hadisə deyil: *cuabl*//*cuğab* <cavab>, *suab* <savab>, *qoxluyur*, *buluyur*, *toxduyur* <sakitləşir>, *qonçuya*, *duvuya*.

i>ü. Şahbuz şivələrində bu hadisə o qədər də geniş yayılmış hadisə deyil: *çərçüvə* <çərçivə>, *çəküş* <çəkic>, *süfdə*//*süftə* <ilk, birinci>.

ı>u. Şahbuz şivələrində az təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biri də bu əvəzlənmədir. Bu hadisəyə Türkeş, Şada, Mərəlik və Sələsüz

kəndlərində *yalquz*, *Kükü*, *Zırnel*, *Güney Qışlaq*, *Qızıl Qışlaq* şivələrində *Naxçıvan*, *Nursu*, *Biçənək*, *Keçili* və *Kolanı* kəndlərində *yalquzax*, əksər kəndlərdə *yaxun* sözlərində rast gəlirik.

e>ö. e saitinin ö saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Şahbuz şivələrindən *Məzrə*, *Türkeş*, *Sələsüz* və *Nursu* kəndlərində *öv*, *öyü* (yıxılmış) sözlərində təsadüf edilir.

a>ı. Şahbuz şivələrində a>ı səs dəyişməsinin səbəbi y səsinin təsiri altında a səsinin darlaşaraq ı səsi ilə əvəz olunmasıdır: *usdiya* <ustaya>, *sıvayı* <savayı>, *cıynax* <caynaq>, *sırmaşmax*.

ə>e: *pencərə* <pəncərə>; *mejmehi*// *mecmehi* <məcmeyi>, *şennix* <şənlik>, *ekiz* <əkiz>, *bedəsil* <bədəsil>.

ə>i. ə>i əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində həm sözün kökündə, həm də şəkilçilərdə özünü göstərir: *xiyal* <xəyal>, *zincir*, *ginə*, *bir qədir*, *midaxil*, *çimən*.

ə>ü. Şahbuz şivələrində ə>ü hadisəsinə söz köklərində *Biçənək*, *Keçili*, *Nursu* və *Türkeş* kəndlərində *möhübbət* sözündə təsadüf olunur. Sonu ə saiti ilə bitən isimlərə y səsi ilə başlanan şəkilçi artırıldıqda ə səsi ü səsinə keçir: *küçüyə*, *küpüyə*, *köküyə*, *çöçüyə* (ə. k.), *çömçüyə*, *süzmüyə*, *cücüyə* və s.

o>u. Şahbuz şivələrində az hallarda təsadüf olunan fonetik hadisələrdəndir. Müşahidə və müsahibə zamanı bu hadisəyə, əsasən, alınma sözlərdə təsadüf etdik: *paprus*, *telfun*//*telfon*, *traxdur*//*tıraxdur*, *doxdur*.

ı>a. Bu hadisə Şahbuz şivələrində az təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biridir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə sözün kökündə təsadüf edilir: *sayax* <sayıx>, *ahaldamax* <ahıldamaq> (inildəmək) və s.

e>ə. e saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi Şahbuz şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Bu hadisəyə söz köklərində v, y, n, l samitlərindən əvvəl təsadüf olunur: *əvlənməx'*, *çəvirməx'*, *səvişməx'*, *səvgi*, *dəyil*//*dəl*, *yə*: <yeyə>, *həylə*, *həyləcə*, *əv*, *əvdar*, *nəfit*, *gənə*, *dəsən*, *ögəy*, *şasəvən*, *səvinməx'* və s.

i>ə: *küpiyə*, *körpiyə*, *Nisiyə*, *giliyə*, *meşiyə*, *meyviyə* və s.

II yarım fəsil "Samitlər" adlanır. Burada ədəbi dilimizdə olmayan, yalnız dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Şahbuz şivələrində işlənən samit səslər- x', ɳ, ɯ səsləri haqqında danışılır.

x' səsi şivədə geniş şəkildə işlənir.

Velyar n səsinə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin əksəriyyətində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də az təsadüf olunur. ɳ (velyar n) samiti dılarxası, sonorlu, cingiltili səsdır. Bu səs dilin arxa

tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə tələffüz olunur və Şahbuz şivələrində tədricən meydana çıxaraq öz yerini burun saitlərinə verir.

u səsinə son dövrə kimi tədqiq olunmuş Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çox məhdud ərazidə təsadüf olunmuşdur. Belə ki, bu səs ancaq Ordubad dialektinin Aza, Vələvir və Sabirkənd şivələrində və Şahbuz şivələrindən Keçili kəndində *uay* <çay>, *uox* <çox>, *uöp* <çöp>, *uul* <çul>, *uırax* <çıraq>, *uəltix'* <çəltik>, *uımməx'* <çimmək>¹ sözlərində qeydə alınmışdır. E.Əzizov yazır: "Dialekt fonetikasında bəzən elə fərqləndirici əlamətlər də olur ki, bunların izahı xalqın etnik tarixi ilə əlaqələnilir. Belə dil xüsusiyyətləri etnolinqvistik səciyyəli olur. Buna görə də onları xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş tayfa dili elementləri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Azərbaycan dili şivələrində samitlər sistemində özünü göstərən belə əlamətlərdən biri u -laşmadır".²

Şahbuz şivələrində diqqəti cəlb edən fonetik hadisələrdən biri də samit səslərin bir-birini əvəz etməsidir. Şivədə bu hadisəyə həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında rast gəlmək olur:

k>g əvəzlənməsi sözün ortasında, bəzən də axırında müşahidə olunur və geniş yayılmış hadisədir: *geşdi*, *geşniş*, *sənətgər*, *mökgəm*, *məhgum*, *böyüg*, *bərg*, *goul* və s.

k>q əvəzlənməsinə əsasən rus dilindən alınma sözlərin birinci və ikinci hecasında təsadüf olunur: *qalxocçu*, *qomisyon*, *praqırór*, *bəlqun* və s.

t>d. Şahbuz şivələrində geniş yayılmış bir hadisədir. Bu hadisə, əsasən, sözün ortasında və sonunda bir sıra kar samitlərdən sonra müşahidə olunur ki, bu da iki kar samitin yanaşı işlənməsindən yaranan ağırlıqla izah olunur. Lakin Şahbuz şivələrində bəzən bu hadisəyə sözün əvvəlində də rast gəlirik: *xəsdə*, *hətdə*, *isdiyir*, *həfdə*, *ehdiyat*, *axdardı*.

t>g hadisəsi, ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmış hadisə deyil, Şahbuz şivələrində isə bu hadisəyə yalnız Biçənək kəndində sözün axırıncı hecasında *tüsgü* <tüstü>³ sözündə təsadüf edilmişdir.

¹ Bax: Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 77

² Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s. 91

³ Bax: Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 44

h>y əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində o qədər də geniş özünü göstərmir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə rast gəlirik: *söybət, şöyrətdi, məykəmə*.

f>v əvəzlənməsinə Şahbuz şivələrində çox az təsadüf edilir: *kəşv, asvalt*.

ç>c hadisəsi Şahbuz şivələrində o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu əvəzlənmə özünü, əsasən, sözün ortasında göstərir: *Naxcuvan* <Naxçıvan>, *dəvətci* <dəvətçi>.

b>p əvəzlənməsi Şahbuz şivələrini xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biridir. Ona görə də bu hadisə Şahbuz şivələrində geniş yayılmışdır. Bu, əsasən, özünü sözün əvvəlində və axırında göstərir: *şüpə, corap, hesap, pişdi, pütün, pıçax, Zeynap, məx'dup*.

v>f. Şahbuz şivələrində bu hadisə o qədər də geniş yayılmamışdır. Buna ancaq sözün ortasında və axırında bəzi sözlərdə təsadüf edirik: *səf* <səhv>, *ofcu* <ovçu>, *difar//tifar, kəşşən, Əhmədof, Əliyef* və s.

d>t hadisəsi Şahbuz şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisə, əsasən, sözün sonunda, lakin bəzi hallarda əvvəlində və ortasında da müşahidə edilir: *iyit, azat, qasit, bulut, gobut, tüşdü, tükan, patışah, tifar* və s.

z>s əvəzlənməsi, əsasən, sözün sonunda özünü göstərir. Çoxhecalı sözlərdə bu hadisə samitlə başlanan şəkilçilər qarşısında özünü göstərir: *almas, atlas, qotas, Nərgis, Nərgisdən*. Saitlə başlanan şəkilçilər qarşısında z səsi sabit qalır.

g>k hadisəsi o qədər də geniş yayılmış hadisə deyil. Buna yalnız Şahbuz rayonunun bəzi kəndlərində *qəşək* <qəşəng> sözündə rast gəlirik ki, bu da n səsinin düşməsi nəticəsində g səsinin karlaşması ilə əmələ gəlir.

c>ç Şahbuz şivələri üçün o qədər də xarakterik deyil. Bu hadisəyə, əsasən, bir neçə sözün sonunda rast gəlmək olur: *avıç* <ovuc>, *ağaç* və s.

q>x hadisəsi çoxhecalı sözlərin sonunda geniş şəkildə özünü göstərir. Lakin sözün ortasında və şəkilçilərdə də bu əvəzlənməyə rast gəlirik: *xalx, əyax, layıxlı, qabaxcan, qışqırax, çubux, qaşax, qatıx, qonax, palçıx* və s. Bu hadisə özünü saitle başlayan şəkilçilər qarşısında göstərə bilmir. Sözə saitle başlanan şəkilçi artırdıqda x səsi ğ səsinə keçir: *qaşax, qaşığın, qaşığa* və s.

c>ş əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində sözlərin sonunda özünü göstərir: *xəşdədi, Fərəş, küş* <künc>, *çəküş, arxaş, qılış, ağaş* və s.

b>v hadisəsi Şahbuz şivələri üçün səciyyəvi hal hesab olunmur. Bu hadisəyə ancaq bir neçə sözdə, sözün ortasında rast gəlirik: *xəvər, qavaxcan, qıvla* və s.

b>m əvəzlənməsinə də Şahbuz şivələrində ancaq bir neçə sözdə təsadüf edirik: *mahnə, miz* və s.

v>y hadisəsi, ümumiyyətlə, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi deyil. Şahbuz şivələrində bu hadisəyə çox az rast gəlirik: *oxloynan, döylətdi* və s.

ğ>q əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində, əsasən, sözün ortasında çox vaxt sonor samitlərdən sonra özünü göstərir: *qayqanax, yorqan, sırqa, qabırqa, peyqəmbər, məşqul*.

y>v hadisəsi ən çox sözün ortasında dodaqlanan açıq saitlərdən sonra baş verir. Belə ki, bu saitlərin təsiri ilə y səsi v səsinə keçir: *şivit//şüvüt, sövküyüp, övəc*.

y>g əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində az müşahidə edilir. Belə ki, Şahbuz şivələrinin aid olduğu dialekt və şivələrimizin cənub qrupunda, əsasən, sözdə y səsinə üstünlük verilir. Lakin bəzi hallarda g səsinə də rast gəlirik: *genə//gənə, örgədir, irgənir*.

g>y hadisəsi Şahbuz şivələrində daha çox sözün ortasında müşahidə edilir: *Niyar, əyər, iyit, Zərniyar, böyün*.

n>m əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində az rast gəlinən hadisədir: *ombeş, indiki, üçümcü, qurquşum*.

c>j hadisəsi, əsasən, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir. Lakin cənub qrupunda, o cümlədən Şahbuz şivələrində də bu hadisəyə rast gəlirik: *aj* <ac>, *güjdü, gej* <gec>, *məjbur, məjmeyin, vijdan, gijgah, əjdad* və s.

r>n əvəzlənməsi, əsasən, sözün sonunda özünü göstərir: *nəqədən* <nə qədər>, *bilmənix'* <bilmərik>. Bundan başqa burada az da olsa l>r, r>m hadisələri də müşahidə edilir: *müsürman* <müsəlman>, *o qədəm* <o qədər> və s.

k>x' əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisə təkhecalı sözlərin sonunda və çoxhecalı sözlərin ortasında və sonunda özünü göstərir: *təx', köx', tux', çörəx', başıkəsix', bilix'li, yeməx'xana, çəx'sə*.

h>x' hadisəsi Şahbuz şivələrində nisbətən geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu, daha çox özünü cütthecalı sözlərin birinci hecasında göstərir: *məx'sur, məx'lə, Əx'mət, zəx'mət, fəx'lə*.

ç>ş əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisədir. Bu hadisə daha çox sözün ortasında və axırında özünü göstərir: *keşsin* <keçsin>, *pişmişəm* <biçmişəm>, *geşmiş* <keçmiş>, *üş* <üç>, *heş kim* <heç kim>, *aşdı* <açdı>, *uşdu* <uçdu>, *saş* <saç>.

Bu yarımfəsildə eyni zamanda fonetik hadisə və qanunlar, o cümlədən ahəng qanunu, səs artımı, səs düşümü, heca düşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya, səslərin yerdəyişməsi, söz köklərində samitlərin qoşalaşması hadisələri də öz əksini tapmışdır.

II fəsil “Şahbuz şivələrinin morfolojiyası” adlanır. Bu fəsil yeddi yarımfəsildən ibarətdir. Burada göstərilir ki, Şahbuz şivələrində olan bir sıra sadə isimlər ədəbi dildə yoxdur: *bad* <təndirin iç yanları>, *irəfələ* <təndirə çörək yapmaq üçün alət>, *day* <bir yaşında at balası>, *eymə* <qatıq yığılan aşılانmış dəri> və s.

Burada isim düzəldən bəzi şəkilçilər vardır ki, onlar ədəbi dilimizdə ya işlənmir, ya da qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir: -çax//çağ: *qolçax*; -dax, -dəx': *güzdəx*'; -anax, -ənəx': *boğanax*, *biçənəx*' və s.

İsimlər hallanan zaman yiyəlik halda saitlə bitən isimlər bir çox hallarda -nın⁴ şəkilçisinin yalnız son samitini -n qəbul etməklə işlənir: *ata:n*, *qonşu:n*. İsmi çıxışlıq halı -dan² ilə yanaşı onun assimilyasiyaya uğramış forması -nan, -nən ilə də ifadə olunur: *xozannan*, *xorumnan*.

Şivədə isimlər mənsubiyyətə görə dəyişən zaman II şəxsin cəmində samitlə bitən isimlərdə -ız, -iz, -uz, -üz; -i:z, -i:z, u:z, -ü:z, saitlə bitən isimlərdə isə -ıız, -iz, -ıuz, -üz şəkilçiləri ilə işlənir: *bağı:z*, *yolağanız*. Türkeş, Mərəlik, Sələsüz kənd şivələrində isə saitlə bitənlərdə -viz, -viz, -vuz, -vüz, samitlə bitənlərdə -ıviz, -iviz, -uvuz, -üvüz şəkilçiləri işlənir: *gəbəviz*, *sözüvüz*. Bu kəndlərdə mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən də II şəxsdə -ın, -in, -un, -ün; -a, -ə; -ı, -i, -u, -ü əvəzinə -vin, -vin, -vun, -vün; -va, -və; -vi, -vi, -vu, -vü şəklində işlənir: *uşağıvin*, *uşağıva*, *uşağıvi*.

Sifətlər də bir sıra ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Burada bir çox sadə sifətlər vardır ki, onlar ədəbi dilimizdə işlənmir: *danqa* <söz qaytaran, kobud>, *cılxa* <xalis, tey>, *gay* <huşsuz, ağılsız>, *xuduru* <boş, mənasız> və s.

Şahbuz şivələrində düzəltmə sifətlər əmələ gətirən şəkilçilər ya ədəbi dilimizdə yoxdur, ya da bu şəkilçilər ədəbi dildəki şəkilçilərin dialekt variantıdır: -cax, -cəx': *utancax*, *zivcəx*'; -qax: *dızqax* <qorxaq>, *çığırqax* <çığırqan>; -van: *lilvan*; -avar, -əvər: *dağavar*, *günəvər* və s.

Mürəkkəb sifətlər ədəbi dildə olduğu kimi tabelilik və tabesizlik əlaqəsi əsasında yaranır: *zayıl-zayıl*, *əlləm-qəlləm*, *alay-qolay*, *darqursax*, *püsdəqarın*, *aralıqatı*, *gözügöy*.

Şahbuz şivələrində sifətin adi, kiçiltmə, müqayisə və çoxaltma dərəcələri vardır. Adi dərəcə burada ədəbi dildə olduğu kimidir: *zəvzəx'*, *şaqqavətdi*, *dəndüş*, *nırqız*. Kiçiltmə dərəcəsi -arax, -ərəx'; -cix, -cix'; -sav, -imsav, -ümsav; -ümsüx'; -untrax; -sülle; -cavaz şəkilçiləri və təhər, açıq sözləri vasitəsilə əmələ gəlir. Burada bəniz sözünün sinonimi kimi *bañ:z//bañz* sözü də sifətin kiçiltmə dərəcəsini əmələ gətirir: *ağbañ:z//ağbañz*. Şivədə sifətin ədəbi dildən fərqli olaraq müqayisə dərəcəsi vardır ki, bu dərəcə -rax, -rəx'; -anqı şəkilçiləri, mayıl, sayax, çalar sözləri vasitəsilə əmələ gəlir: *xırdarax*, *kipcərəx'*, *tozanqı*, *sarısayax*, *sarımayıl* və s. Çoxaltma dərəcəsi sözlərin əvvəlinə illap, tüt//tüd, düm, qır, qət, teyxa, tey, çim leksik vahidləri artırmaqla yaranır. Sintetik şəkildə sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün isə Şahbuz şivələrində sözün ilk hecası və ya ilk iki səsindən sonra m, p, r, ş, t səslərindən biri əlavə olunur.

Dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də saylar ədəbi dilimizdən o qədər də fərqli xüsusiyyətə malik deyildir. Buna baxmayaraq, burada sayların da bir sıra fərqli xüsusiyyətləri var. Belə ki, sıra sayları cümlə daxilində -ca, -cə şəkilçisi qəbul edir: *üşcə inəyim*, *yüzcə ma:tim*. Şahbuz şivələrində miqdar saylarından sıra sayları əmələ gətirmək üçün -ımcı, -ımcı, -umcu, -ümcü, (saitlə bitənlərdə isə -mcı, -mcı) şəkilçilərindən istifadə olunur. Məs.: *birımcı*, *qırxımcı*, *minımcı*. Bu fərq Şahbuz şivələrində ədəbi dillə paralel işlənir. Hər bir kənddə bu şəkilçinin həm m, həm də n ilə işlənməsinə təsadüf olunur. Yaşlıların nitqində m üstünlük təşkil edir, orta yaşlı və gənclərin nitqində isə n daha çox işlənir.

Burada kəsir saylarını ifadə edərkən birinci saya ismin çıxışlıq halının şəkilçisi artırılır: *üşdən biri*. Şivədə *birxeylax*, *xeyləm*, *oqədərə*, *oxərtənə*, *bıxərtə*, *oqqədər* qeyri-müəyyən miqdar sayları işlənir.

Şahbuz şivələrində əvəzliliklərin ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri əvəzliliklərin hallanmasında və ədəbi dilimizdə işlənməyən və ya fonetik cəhətdən fərqli tələffüzdə özünü göstərir: *bıdırana*, *odrana*, *nətəvir*, *havax*, *hərkəşdə*, *heşzad* və s.

Burada şivəni Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də fellərin ədəbi dillə müqayisədə digər dialekt və şivələrə nisbətən səciyyəvi xüsusiyyətlərinin azalmasıdır. Bu xüsusiyyətlər felin quruluşca növlərində, inkarlıq, növ və zaman kateqoriyalarının şəkilçilərində və fellərin semantik mənalarında özünü göstərir.

Şahbuz şivələrində tarixən dilimizdə işlənmiş, bu gün isə ədəbi dilimizdə işlənməyən və ya leksik-semantik mənə dəyişikliyinə uğramış

sadə fellərə təsadüf etmək olar. Məs.: *düy* <bağlamaq>, *ziv* <sürüşmək>, *mis* <görünməmək, gizlənmək>, *tış* <küsmək>, *sav* <qurtarmaq, bağlamaq>, *təz* <qaçmaq>.

Həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də düzəltmə fellər morfoloji yolla əmələ gəlir. Şahbuz şivələrində düzəltmə fel əmələ gətirmək üçün işlənən şəkilçilərin daha xarakterik olanları aşağıdakılardır: -da, -də; -ra, -rə; -na, -nə; -za, -zə; -sı, -si, -su, -sü; -ıx, -ix', -ux, üx' və s. Məs.: *tıxaşda*, *dəhmərrə*, *dənnə*, *kırtızza* <ipi pıtırlardan təmizləmək, hamarlamaq>, *çiysiməx'*, *sınıxmax*, *üzüx'məx'*, *otuxmax*.

Şivədə mürəkkəb fellərin həm hər iki tərəfi fel olan, həm də birinci tərəfi ad, ikinci tərəfi fel olan növləri işlənir. Burada mürəkkəb fellərin daha qədim bir formasına da təsadüf olunur: məs.: *qar qarriyır* <qar yağır>, *dən dənnəməx'* <dən yemək (toyuğa, quşa aiddir), bir-bir yığmaq>, *yamax yamamax* <paltara yamaq salmax>, *ot otdamax'* <otlamaq>, *bağ bağlamax'*, *su suvarmax* və s.

Şahbuz şivələrində məsdərlər ədəbi dilimizdə işlənən -maq, -mək şəkilçisinin fonetik variantı olan -max, -məx', sonu p samiti ilə bitən fellərdə isə -bax, -bəx' şəkilçiləri ilə düzəlir: məs.: *seş+max'* <təmizləmək, ayırmaq>, *çap+bax*, *səp+bəx'*. Burada məsdər şəkilçisindən sonra -lıx, -liğ, -lik, -lix', -liy şəkilçilərinin işlənməsi də müşahidə olunur. Bu şəkilçiləri qəbul edən məsdərlər hərəkətin təkrar olunması ilə yaranan mücərrəd, qeyri- müəyyən anlamlar ifadə edən leksemlər olur: *işməx'lix'*, *qammaxlıx*.

Şahbuz şivələrində felin bütün şəkilləri işlədilir. Burada həm ədəbi dilimizdən, həm də dilimizin digər dialekt və şivələrindən fərqlənən xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə özünü əmr və xəbər şəkillərində göstərir. Əmr şəklində I şəxs cəmdə fellər (samitlə bitənlərdə) -ax, -əx', -ək; -ağın, -əyin; (saitlə bitənlərdə) -yax, -yəx', -yək; -yağın, -yəyin şəkilçiləri qəbul edir. II şəxs tək həm ədəbi dilimizdə olduğu kimi, şəkilçisiz, həm də -gınan, -ginən şəkilçisi artırılaraq işlənir. Məs.: *sav+gınan*, *qav+gınan*. Kolanı, Nursu, Mahmudoba və Məzrə kənd şivələrində əmr şəklinin II şəxs təkdə -nan, -nən, -ynən şəkilçiləri də işlənir: məs.: *alnan*, *deynən*.

Xəbər şəklində şühudi keçmişdə Sələsüz, Türkeş, Mərəlik, Şada və Badamlı kənd şivələrində II şəxs cəmdə şəxs sonluğunun işlənməsində dodaq variantı üstünlük təşkil edir və u və ü saitləri uzun tələffüz olunur: məs.: *aldıu:z*, *dedıu:z*, *yedıu:z*.

Şahbuz şivələrində felin nəqli keçmiş zamanının II şəxs tək və cəmi ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, felin kök və əsaslarına –mı, -mi, -mu, -mü və ya –ıb, -ib, -ub, -üb; saitle bitənlərdə isə -yıb, -yib, -yub, -yüb zaman şəkilçilərindən sonra şəxs sonluğunu artırmaqla işlənir: məs.: *almısan//alıbsan, gəlmisən//gəlibsən, almısı:z, gəlmisiyız, oxumusuz* və s.

İndiki zamanın işlənməsində Şahbuz şivələri ədəbi dilimizdən fərqlənir. Lakin bəzi hallarda indiki zaman şəkilçisi –ır, -ir, -ur, -ür əvəzinə -ıyır, -iyir, -uyur, -üyür şəklində işlənir: –*Qavırmanı qavırırdıx, yığırdıx küpüyə qəşək, qalırdı qıraxda donuyurdu* (Kül.).

Şivədə qəti gələcək zamanla bağlı xarakterik cəhət Kükü kənd şivəsində özünü göstərir. Burada qəti gələcək zaman –acıx, -əcix', -əcığ şəkilçiləri ilə işlənir: məs.: *al+acıx, gələcix'//gələcix, yazacıx//yazacığ* və s.

Şahbuz şivələrində birinci şəxs tək və cəmdə l, n sonor samitləri ilə bitən fellərdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisindəki r samiti l və ya n samitləri ilə əvəzlənir. Bu vaxt zaman şəkilçisindəki a və ə saitləri düşür: məs.: *gəlləm* <gələrəm>, *gəllix'* <gələrək>. Birinci şəxsin tək və cəmində inkar fellər qeyri-qəti gələcək zamanda –ar, -ər ilə yanaşı –an, -ən şəkilçisi ilə də işlənir: məs.: *almanam* <almaram>, *gəlmənəm* <gəlmərəm>.

Şahbuz şivələrində hal və hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edən leksik vahidlərə - zərflərə həm ədəbi dildə işlənən kimi, həm də dialekt aspektində fonetik dəyişməyə məruz qalmış halda rast gəlmək olur. Bunlardan başqa sırf dialekt xarakterli zərflər də şivədə vardır: *eyzan* <bütün, tamamilə>, *sava* <gec, yubanmaq>, *birədi* <bütünlüklə>, *səllimicə//səllimicənə* <işsiz, avara>, *ertədən* <tezdən>, *sicilləmə* <uzun, yersiz>, *buruz-buruz* <kinli-kinli>, *dabanqırma* <arxadan sürətlə gəlmək>, *yelli-yelli* <acıqlı-acıqlı>, *qazı-qazı* <forslu-forslu>.

Şahbuz şivələrinin lüğət tərkibində köməkçi nitq hissələri də maraqlı söz qruplarındanır. Şivədə ədəbi dilimizdən fərqli aşağıdakı bağlayıcılar işlənir: *ara, amancax, kin, kün, kı, ki, ku, kü* (qeyd edək ki, bu bağlayıcı ədəbi dilimizdə işlək olan ki-nin qədim formasıdır), *iraskin, ya:inkin, əyəm kin, əmə, həmi, həmdəkin, gənə* və s.

Dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də qoşmalar ədəbi dilimizdə işlənən qoşmalardan, əsasən, fonetik cəhətdən fərqlənir: *irağ//irax, səmt, səfayi//sıvayı//savayım//sıvayım, sifdə, ə:nə, tana//tan, tənə//tən, ucbat, uc, kimin, gora, ötürün* və s.

Şahbuz şivələrində işlənən ədatlar ədəbi dilimizdəki ədatlardan fonetik cəhətdən və işlək olub-olmamasına görə fərqlənir. Burada ədəbi dilimizdən fərqli aşağıdakı ədatlara təsadüf edilir: *adı, səkin//səki, bəyəm//bə:m, dayna//dana, keşgəm//keşgə, yaman, məhlim, bənə, bənə bə* və s.

III fəsil “Şahbuz şivələrinin sintaksisi” adlanır. Bu fəsil altı yarımfəsildən ibarətdir. Sintaksis həm ədəbi dilimizdə, həm nitqimizdə söz birləşmələrinin, cümlənin və mətnin əmələ gəlməsinin qayda və qanunlarından və onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Əlbəttə, ədəbi dilin sintaktik quruluşundan ədəbi dilin sintaksisi bəhs edir. Dialekt və şivələrimizin ədəbi dillə müqayisədə normadan fərqli görünən sintaktik quruluşundan isə dialekt və şivələrin sintaksisində bəhs olunur.

Şahbuz şivələrinin materiallarını ədəbi dillə müqayisə etdikdə, fonetik, leksik və morfoloji fərqlərə nisbətən sintaktik fərqlər azlıq təşkil edir. Bu xüsusiyyət – yəni sintaktik fərqlərin azlığı yalnız Şahbuz şivələrində deyil, tədqiq olunmuş əksər dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərir. Bu fərqlərin azlığı dilimizin sintaktik quruluşunun sabitliyindən, onun vahidliyindən irəli gəlir. Digər bir tərəfdən də buna səbəb ədəbi dilimizin ümumxalq dili əsasında düzgün qurulmasıdır. Bunun nəticəsidir ki, dialektlərimizin sintaktik quruluşu ilə ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu arasında köklü fərqlər azdır, olanlar isə, əsasən, bir dialektə, bir şivəyə deyil, ya bir dialekt qrupuna və ya ümumi dialekt və şivələrimizə aiddir.

Şahbuz şivələrində ədəbi dildən fərqlənən sintaktik xüsusiyyətlər sintaktik əlaqələrdə, təyini söz birləşmələrində, cümlə üzvlərinin sıralanmasında, sadə cümlənin müxtəlif növlərinin işlədilməsində, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan söz və söz birləşmələrinin işlənməsində, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı əlaqə vasitələrində, budaq cümlələrin işlənməsində və s.-də özünü göstərir.

Ədəbi dilimizdə və eləcə də dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də uzlaşma əlaqəsi söz birləşmələri və cümlənin baş üzvləri arasında özünü göstərir. Bu əlaqədə tabeedicilərin sözün tələbinə uyğun olaraq tabe söz şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Şahbuz şivələrində ədəbi dildən fərqli olaraq, insana aid sözlərlə ifadə edilmiş mübtəda cəm olduqda (mübtəda meydana olduğu zaman) xəbərlə uzlaşmır, xəbər əksər halda tək olur. Məs.: *-Biçinçilər ertədən gələrdi, hərə bir vər götürüb başdardı bişməyə* (Day.).

Ədəbi dilimizdə cansız varlıqları, mücərrəd məfhumları ifadə edən sözlər mübtədə vəzifəsində işləndikdə xəbər onunla kəmiyyətə uzlaşmır, lakin Şahbuz şivələrində bir çox hallarda ədəbi dilin bu cəhəti pozulur. Məs.: *-Dolu necə virdisə çaqqalalar yarpax təkin töküldülər, şitillər elə şilküt oldular, bir dingələni qalmadı.* Burada da dialekt və şivələrimizin bir çoxunda olduğu kimi, şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar meydanda olduqda, ismi xəbərlər xəbərlik şəkilçiləri olmadan işlədilir, yəni mübtədə ilə xəbərin uzlaşması pozulur. Məs.: *-Mən çoban, külfət <arvad> də kin savatsız, ay bala, nədən xəbərimiz var.*

İdarə əlaqəsində Şahbuz şivələrində fellərlə idarə zamanı ismin hallarının birinin-digərinin yerində işlənməsi müşahidə olunur: Təsirlik hal əvəzinə yönlük hal işlənir. Məs.: *-Ma: söyməx' sa: baha başa gələjax, görəssən.*; Çıxışlıq hal əvəzinə yönlük hal işlənir. Məs.: *-Gedə gedə tafsırmışam kin, bala, qap-bacamıza, toyux-cücəmizə miğəyət ol, mən gələnə.*; Yerlik hal əvəzinə təsirlik hal işlənir. Məs.: *-Qalxozdudandı yayı yaylaxda, qışı qışlaxda ollam, onda qalxoz qoyununa baxırdım, şükür indi özümün.*

Şahbuz şivələrində mübtədəli cümlələrə nisbətən mübtədəsi meydanda olmayan cümlələr daha çox işlənir.

Burada bəzən cümlənin xəbəri bir neçə dəfə təkrar edilərək mübtədanın fikir predmetində üstünlük yaradır: *-Uşax yazıx bütün günü axdarır, axdarır, axdarır, axdarmaxdan ləlix'-giryən olur, axırda dananın baratasın tapır.* Xəbərin bu tipində sonuncudan sonra barı sözü işlənir. Məs.: *-Belləmədin, belləmədin, barı belin sapın qırmıyaydın.* Şivədə xəbərin xüsusi bir formasına da təsadüf olunur ki, bu da al və ya gəl sözlərinin gətir mənasında işlənməsi və çox vaxt müstəqil felin qoy ədatı ilə işlənməsidir. Məs.: *-Denən səni gözdüyən var çıx qoy gə.* Xəbərlə bağlı özünü göstərən maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, cümlədə xəbər həmcins üzvlərin sayı qədər təkrar olunur. Məs.: *-Bı kətdə əkib^p becərən olsa ha qartof olur, kələm olur, görgöyərte olur, alma olur, arı saxlasan bal olur.*

Məlumdur ki, dialekt və şivələrimizin ədəbi dilimizdən fərqli sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də cümlədə cümlə üzvlərinin sırasının dəyişməsidir. Belə ki, ədəbi dilimizdə mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər isə cümlənin sonunda işlənir. Xəbər qrupuna aid olan tamamlıq və zərflik xəbərdən əvvəl gəlir. Təyin isə təyin etdiyi üzvdən əvvəl işlənir. Əksər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də cümlə daxilində cümlənin semantik-qrammatik mənasından asılı

olaraq cümlə üzvlərinin sırası dəyişir. Məs.: Xəbər mübtədadan əvvəl işlənir: –*Savıldı ərix', indiyə ərix' qalar.*

Xəbər tamamlıqdan əvvəl işlənir: –*Sağdım, apardım qatdım naxıra inəx'ləri.*

Xəbər zərflikdən əvvəl işlənir: –*Ona-bına yalvarmışam sənnən yana.*

Təyin təyinlənən üzvdən sonra gəlir: –*Bına sən yetim neyniyəsən.*

Mürəkkəb cümlələrdə Şahbuz şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bağlayıcıların az işlənməsi, eyni zamanda ədəbi dildən fərqli olmasıdır: *həmi* <həm>, *həmi də* <həm də>, *amancax* <amma, ancaq>, *əmə* <amma> və s. Burada eyni zamanda, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında işlənen ki bağlayıcısı *kın, kin, kun, kün* və *kı, ku, kü* şəkillərində işlənir.

Şivədə budaq cümlənin növləri eyni dərəcədə işlənmir. Tamamlıq budaq cümləsi nə qədər çox işlənirsə, mübtəda və zaman budaq cümlələri bir o qədər az işlənir. Buna baxmayaraq, Şahbuz şivələrində budaq cümlənin bütün növlərindən istifadə olunur. Budaq cümlələrin işlənməsində, onların strukturunun əmələ gəlməsində, həm qrammatik, həm də semantik mənalarında Şahbuz şivələrində ədəbi dillə uyğunluq üstünlük təşkil etsə də, digər dialekt və şivələrlə ortaqlıq və şivənin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri də var.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

Şahbuz şivələrində sait səslərin uzun, qısa və burun variantı var ki, bunların yaranması fonetik şəraitdən asılıdır. Burada sait səslərin əvəzlənməsi nəticəsində dodaqlanma, damaqlanma; açıqlaşma, darlaşma; qalınlaşma, incələşmə fonetik hadisələri baş verir. Ədəbi dildə işlənməyən x', ɣ və ɯ samitləri burada var. Samitlərin əvəzlənməsi, yerdəyişməsi nəticəsində karlaşma və cingiltiləşmə hadisəsinə təsadüf edilir.

Şahbuz şivələrində ədəbi dildə və digər dialekt, şivələrimizdə işlənməyən sadə isimlər, sifətlər, fellər, zərflər var. Burada ədəbi dilimiz üçün qeyri-məhsuldar olan şəkilçilər məhsuldar leksik şəkilçi kimi söz yaradıcılığında fəaliyyət göstərir. II şəxsin təki və cəmində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında qalın saitli şəkilçi qəbul edir və qalınlaşma ɣ səsini və burun saitini əmələ gətirir. Xəbərlilik kateqoriyasının inkarı şivədə də:1 <deyil> sözünün sözlərə qoşulması ilə əmələ gəlir. Sifətin müqayisə dərəcəsinin arxaik forması işlədilir.

İndiki zaman şəkilçisi bəzən -uyur, Kükü kənd şivəsində qeyri-qəti gələcək zaman isə -acıx, -əcix' şəkilçiləri ilə də ifadə olunur. Şahbuz şivələrində də felin əmr şəklinin II şəxsin təkinin -ginən şəkilçisi ilə ifadəsinə rast gəlmək olur.

Şahbuz şivələrində ədəbi dildə işlənməyən və ya ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənən köməkçi nitq hissələrinə təsadüf olunur.

Şahbuz şivələrində ədəbi dillə müqayisədə sintaktik fərqlər fonetik və morfoloji fərqlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Belə ki, burada monoloji nitq zamanı danışan vasitəsiz nitqə daha geniş yer verir. Sadə cümlələrdə çox zaman mübtəda iştirak etmir. Mübtəda özünü xəbərdə göstərir.

İdarə əlaqəsində təsirlik hal əvəzinə yönlük, çıxışlıq hal əvəzinə təsirlik hal işlənə bilər.

III növ ismi birləşmələrdə bəzən II tərəf şəkilçisiz işlənir. Burada təktərəfli birləşmələrdən geniş istifadə edilir.

Şahbuz şivələrində ədəbi dildən fərqli olaraq cümlə üzvlərinin sırası dəyişir- yəni xəbər mübtədadan əvvəl, tamamlıq və zərflilər xəbərdən sonra işlənir.

Tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə ilə budaq cümlələr arasında işlənən ki bağlayıcısı kin, kün, kun, kü formasında işlənir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Azərbaycan dilinin Şahbuz rayonu şivələrinin bəzi xarakter fonetik xüsusiyyətləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2005, № 3, s.88-91.
2. Azərbaycan dilinin Şahbuz rayon şivələrində cümlənin baş üzvləri // Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər. Naxçıvan: 2005, s.253-258.
3. Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin bölgələr üzrə müqayisəli təhlili // Müasir dilçiliyin problemləri. Bakı Slavyan Universiteti, 2005, s.147-149.
4. Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin bəzi lüğət xüsusiyyətləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (Humanitar elmləri seriyası). Naxçıvan: 2006, № 2, s.109-113.
5. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində isim // Folklor və edebiyyat. Ankara: 2007, № 3, s.127-131.
6. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində frazeoloji birləşmələr // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (Humanitar elmləri seriyası). Naxçıvan: 2008, № 3, s.166-172.
7. Şahbuz şivələrində əkinçilik terminləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: 2008, № 6, s.27-32.

8. Şahbuz şivələrində adət-ənənə ilə bağlı terminlər // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (Humanitar elmləri seriyası). Naxçıvan: 2009, № 1, s.183-189.
9. Şahbuz şivələrində təyini söz birləşmələri // Filologiya məsələləri. Bakı: 2009, № 5, s.224-230.
10. Şahbuz şivələrində sifətin dərəcələri // Yol dərgisi. Ankara: 2009, № 30, s.258-262.
11. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində samitlərin əvəzlənməsi // Filologiya məsələləri. Bakı: 2009, № 4, s.250-256.

**SHAHBUZ REGION TYPE OF DIALECT OF THE
AZERBAIJANIAN LANGUAGE
SUMMARY**

The dissertation includes introductory and final parts, three chapters, proper information brought together on the base of abbreviated local rural names, the list of used literary, and dialectological texts collected together from the region of Shahbuz.

Introductory part particularly illustrates the actuality of the object, aims and purposes, methods and sources, scientific innovation, theoretical and practical significance, approbation and the structure of the scientific work and the issues connected with the publication.

The first chapter is called "The phonetics of the Shahbuz region dialects" and deals with the available vowel sounds, which distinguish from the literary language, their diversity, long, short and nasal vowel sounds and the sequence of them, which is very typical for the Shahbuz dialect.

Alternation of consonant sounds like vowel ones is also mentioned in this part of the scientific work. Besides, different phonetic cases, and rules, including the rule of harmony, raising and fading of the voice, syllable fading, the assimilation and dissimilation process, the principle of metathesis, reduplication of consonant sounds at the root of the words (have been) scientifically have been investigated.

The second chapter is called "The morphology of the Shahbuz region dialects" specially makes a close study of principal and secondary parts of speech and its kinds, share of inflexional and unproductive morphemes in the process of word-formation, and the parts of speech formed by means of abovementioned inflexional morphemes and the distinctive traits of the grammatical categories.

The third chapter is called "The syntax of the Shahbuz region dialects" and accordingly studies thoroughly the word-combination phrases, the sentence and its kinds, the simple and compound sentences and the parts of it.

The final part of the theme includes generalized and concrete scientific information acquired during the investigation process.

ШАХБУЗСКИЕ ГОВОРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Данная диссертация состоит из вводной и заключительной части, из трех глав, из материалов собранных на основе сокращенных названий местных деревень, из списка использованной литературы и из диалектологических текстов собранных и составленных из этого местности.

Во вводной части диссертации описывается актуальность темы данной научной исследовательской работы, методы и источники, объект и научное новаторство, теоретическое значение и практической пользы, апробация и структура темы и вопросы, связанные с публикацией данной работы.

Первая глава, которая называется «Фонетика Шахбузских говоров» включает в себе научную информацию о существующих гласных звуках, которые отличаются от литературного языка и об их вариантах, о долгих, кратких и о носовых гласных звуков, о чередовании гласных звуков. В Шахбузском говоре, как и в других диалектов нашего языка гласные и согласные звуки могут чередоваться. Фонетические правила, закон сингармонии, повышение и понижение тона, ассимиляция и диссимиляция, чередовании звуков и удвоение согласных в корнях также находят своих научных обоснований в данной главе.

Во второй главе, которая называется «Морфология Шахбузских говоров» дается подробная информация об основных и второстепенных частях речи и об их систематических видах, а также участия флективных морфемов и непродуктивных аффиксов в процессе образования новых слов (словообразование) и о частях речи, которые образуются с их помощью и об отличительных чертах грамматических категорий.

Третья глава называется «Синтаксис Шахбузских говоров». Здесь подробно описывается различные словосочетания, предложение и его виды, простое и сложное предложение и члены предложения, а также синтаксические характеристики и особенности Шахбузских говоров.

В заключительной части диссертации конкретно дается обобщенные результаты, достигнутые во время исследовательского процесса.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

НУРАЙ ЯДИГАР КЫЗЫ АЛИЕВА

ШАХБУЗСКИЕ ГОВОРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии филологическим наукам

Нахчыван -2010